

Kvinnors arbetsvillkor och dödlighet i det historiska Finland

Ulla-Britt Lithell

Svensk och finsk folkbokföring har gamla anor. Såvida inte kyrkoarkiven har brunnit upp är det i princip möjligt att rekonstruera befolknings levnadsförlopp, individ för individ. Demografer i många länder har sökt sig till detta historiska källmaterial för att göra viss grundforskning som inte är möjlig på andra håll. Ulla-Britt Lithell, docent i historia och verksam vid Institutionen för internationell barnhälsovård vid Akademiska sjukhuset i Uppsala, redovisar främst på grundval av demografiskt material kvinnors dödlighetsmönster i två finska kulturområden. Hon visar också, att historiskt demografiska undersökningar i det förindustriella Norden har tillämpningar även i dagens utvecklingsländer.

När du skall gå in i stugan, kom då som en av fyra: Vattenhämtaren i handen, lummig lövkvast under armen, mellan tänderna en eldspån själv får du en fjärde vara. Börja så att städa stugan, sopa rent och skura golvet-stuggolvet skall du stänka, stänk blott ej på stackars barnet!

Du bör alltid vara vaken, vara på din vakt för jämnan, att du ej i otid sitter, ej blir liggande på bänken, inte latar dig på laven, inte sträcker dig på sängen.

Svågern kommer ifrån åkern, svärfar från sitt gårdslingsgöra, maken ifrån utarbete, hjärteskatten ifrån sveden — då skall du ta fram ett handfat, du får hålla fram en handduk, du bör buga dig mot marken, ha ett älskvärt ord på tungan.

Svärmor kommer bortur boden med ett mjölmått under armen — rusa henne till mötes, nig så djupt du nånsin mäktar, bed henne att ge dig bördan, bär den sedan in i stugan!

Kalevala. Tjugotredje sången. Bruden manas och varnas.

Svensk tolkning av Björn Collinder

När man i historiska sammanhang diskuterar sociala och ekonomiska förhållanden utgår man oftast

från olika socioekonomiska grupper eller också relaterar man förhållandet till familjen som helhet. Speciella livsvillkor förklaras gärna utifrån traditioner, normer eller kulturella särdrag.

Att i historiska eller nutida samhällen hålla sig till enheten familj kan tyckas självklart men är ofta inte särskilt värdefullt som analysinstrument. För att förstå variationer i demografiska variabler som sjuklighet, mortalitet och fruktsamhet är det nödvändigt att se till medlemmarna i familjen snarare än att laborera med familjen som enhet. Speciellt viktigt är det att fastställa livsvillkoren för mödrarna i familjerna för att i vidare mening förstå hur mikrosamhället fungerar socialt och hälsomässigt.

Dikten ovan känns igen som en av de runor som nedtecknades av Elias Lönnroth under 1840-talet i Finland. Det har livligt diskuterats från vilket område i Finland dessa runor härstammar. Trakterna kring sjön Ladoga har länge ansetts som det mest troliga området för den befolkning som skapade runorna. Nyligen lanserades dock en ny teori om ursprungsområdet för de finska runorna av historikern Matti Klinge, Helsingfors. Han vill förlägga runornas ursprungsområde till landskapen kring Finska viken, Ålands skärgård och delar av Bottenviken. Runorna tillhör det finska språkområdet.

Av diktens innehåll framgår att man utgick ifrån att kvinnan flyttar till mannens hem och till flerfamiljshushållet vid giftermålet. Om hon då kom att bosätta sig i en familj på ett större avstånd från hembyn kom hon med stor sannolikhet inte att återse sina egna föräldrar. Riskerna för att hon skulle dö ökade också i och med att kvinnan gifte sig. Hon lämnar sin egen familj — en familj som hon kanske aldrig återsåg. Finns här kanske ett samband mellan de östkarlekska klagosångerna som sjöngs då dottern lämnade hemmet vid bröllopet

och de risker för kvinnan som var förenade med ett giftermål?

Runorna ger en inblick i vilka uppgifter och vilket uppträdande som kunde förväntas av en blivande svärdotter. Anpassningen till den främmande familjen skulle vara total och kvinnan skulle utgöra en fullvärdig arbetskraft. Mycket sällan eller aldrig påträffar man uttalanden som betonade hennes roll som barnaföderska och mor, en kvinnoroll som i många av tredje världens länder framträder som mycket viktig.

Vid undersökningar av finska kvinnogrupper under tidigare historiska perioder kan man se att deras livsvillkor varierade kraftigt även om det många gånger var en variation i elände snarare än en variation mellan bra och dåliga förhållanden. De arbetsuppgifter som ålades kvinnan i dikten skildrar snarare ett idealtillstånd än en verklighet i 1700- och 1800-talets Finland. De finska kvinnornas situation kännetecknades under denna period allmänt av stora svårigheter. Problemen är stora att fånga denna verklighet och göra den gripbar och konkret. Vad den gamla kvinnan i dikten redogör för torde inte ha varit främmande för många kvinnor i Finland under äldre tid. Så här beskrev hon sitt arbete och sina villkor.

Sommartiden tog jag foder, vintertiden vrok jag gödsel liksom andra legodrängar eller lejda lösckerkarlar; ständigt där i svärmorsgården satte man i mina händer tyngsta tröskan uppå logen, grövsta bräken borti bastun, strandens klumpigaste klappträ, största grep som fanns i fejsen.

Ingen tror att jag skall tröttna, mina krafter kunna tryta, fastän friska karlar tröttna, starka hästar sjunka samman. Så fick jag, min stackars stinta, tråla hela arbetstiden, hugga i av alla krafter; men då arbetsdagens ändats, blev jag utdömd utav alla, överlämnad åt Hin onde.

Samma känsla som dikten förmedlar får man vid studiet av kvinnors livsvillkor i Österbotten och södra Karelen under 1700- och 1800-talet.

I denna artikel vill jag ge exempel på hur svåra ekonomiska villkor i olika delar av Finland under 1800-talets förra hälft gav upphov till negativa konsekvenser för kvinnorna. De områden som behandlas är det svensk- och finskspråkiga Österbotten samt Karelska näsets finskspråkiga befolkning.

Kvinnor i historiskt källmaterial

Historiskt sett har kvinnorna till stor del agerat i bakgrunden. I politiska och ekonomiska sammanhang var det ovanligt att kvinnor tillmättes någon större betydelse. Arbeten som utfördes av kvinnor registrerades endast i undantagsfall. Vill man veta mera om kvinnornas livsvillkor under tidigare perioder och vilken betydelse de kan ha haft för samhället som helhet måste man ägna sitt intresse åt annan faktainformation. Man måste t ex undersöka under vilka villkor männen levde och använda denna information för en rekonstruktion av kvinnornas situation.

Det är också ett känt faktum att kvinnors livsvillkor kan uppfångas i olika typer av demografiska variabler på grund av kvinnornas speciella ställning i reproduktionen. I Sverige inrättades år 1749 Tabellverket som hade som uppgift att samla in data om befolkningens sammansättning i dåvarande Sverige. Detta material är av hög kvalitet och finns bevarat till idag. Här finns stora möjligheter att få en säkrare uppfattning om 1700-talets och 1800-talets kvinnovärld förmedlad i uppgifter om antal graviditeter, graden av överlevnad hos mödrar och barn samt i vissa fall orsakerna till att ett dödsfall inträffat. Genom att kombinera dessa uppgifter med berättande historiska källor kan man skapa sig en bild av vilken roll kvinnor har spelat i ett samhälle under tidigare perioder.

Dödlighetens omfattning och speciella drag bland spädbarn tillsammans med uppgifter om avstånd mellan graviditeterna kan ge god information om kvinnors livsvillkor. Hög spädbarnsmortalitet, ofta med stora säsongsvariationer, förenat med korta födelseintervall säger oss att kvinnor var förhindrade att amma. Orsakerna kunde variera. Ju vanligare förekommande denna typ av dödlighet var i en population på landsbygden under tidigare perioder desto troligare var det att kvinnans arbetssituation hade nått en nivå där den inte längre var förenlig med omständigheter som borde gälla vid graviditet och amning. Finner man dessutom uppgifter om att männen sysslade med arbete på annan ort under de mest arbetsintensiva delarna av året så stärker det misstanken om att de svåra arbetsvillkoren för kvinnorna direkt och indirekt inverkar negativt på död-

Myndigheterna lade skulden för den upp till 50 % höga dödligheten bland spädbarnen på mödrarna och deras ovilja att amma barnen

lighet och fruktsamhet. Småbarnsdödlighet i onormalt stor omfattning kan delvis hänföras till moderns livsvillkor men här kan även den ekonomiska situationen i högre grad göra sig gällande och vara en direkt orsak. Dödlighet bland kvinnor i fertil ålder säger också mycket om kvinnornas situation i olika grupper. Undernäring och hårt arbete baddade för ökad dödsrisk i samband med graviditeter.

Demografiska karakteristika

Redan vid mitten av 1700-talet, när de första rapporterna hade analyserats av Tabellverket, stod det helt klart att stora skillnader förelåg i spädbarnsmortalitet mellan Sveriges olika landsändar. Österbotten uppvisade den högsta dödligheten bland spädbarn och myndigheterna lade skulden för den upp till 50 % höga dödligheten bland spädbarnen på mödrarna och deras ovilja att amma barnen. Samtida betraktare förstod, att orsaken till de höga dödlighetssiffrorna var den kost som kvinnorna gav barnen som ersättning istället för den egna bröstmjölken.

Under förra hälften av 1800-talet utmärkte sig fortfarande denna provins för hög dödlighet bland spädbarn även om nivån i vissa församlingar låg något lägre än tidigare. Fortfarande kunde man konstatera att cirka 30 % av antalet levande födda i vissa församlingar avled före ett års ålder och myndigheterna manade till ett förbättrat omhändertagande av barnen.

Under perioden 1790–1880 kännetecknades södra delen av provinsen dessutom av en ovanligt hög frekvens av misshandel, dråp och mord. Krogarna på landsbygden låg tätt och spritkonsumtionen var hög.

Utvecklingen på Karelska näset under 1800-talet

Sverige karakteriserades från 1800-talets början och framåt av en sänkning av spädbarnsdödligheten. Ett

område i östra Finland, Karelska näset, kännetecknades däremot av en stigande dödlighet med kraftiga säsongsvariationer. Man kan även konstatera en utomordentligt hög allmän dödlighet med en nivå över genomsnittet för Finland vid den här tiden. Antalet döda per 1000 av medelfolkmängden låg på cirka 50 under 1840-talet. Detta kan jämföras med det genomsnittliga värdet för Finland som pendlade mellan 22–26 promille under samma period. Skillnader får delvis förklaras av att fattigdomen på Karelska näset var utbredd och att befolkningen kännetecknades av "apati" enligt de provinsialläkar-rapporter som kom till Finska Läkarsällskapet.

Det stora flertalet av Österbottens församlingar hade under lång tid kännetecknats av ovanligt hög dödlighet bland de minsta barnen. Spädbarnsmortaliteten på Karelska näset uppgick till ungefär samma värden som genomsnittet för Sverige under 1700-talet. Under 1800-talets tredje decennium skedde en minskning av spädbarnens chanser att överleva. Vad var det då som orsakade den höga dödligheten i dessa två områden under 1800-talets förra hälft?

Sociala och ekonomiska särdrag

Det som kännetecknade Österbotten allt sedan bosättningen under 1300- och 1400-talen var att möjligheterna till självförsörjning för befolkningen alltid torde ha legat nära eller under existensminimum. Speciellt gällde detta 1600-talet då en klimatförsämring ägde rum som orsakade ständigt återkommande missväxter. Hungersnöd förekom ofta och 1696–97 hemsöktes socknarna i provinsen av svår missväxt och försörjningssvårigheter. Cirka 18 till 20 % av befolkningen dog under år 1697. Speciellt svårt drabbades inlandssocknarna vilkas hushållning nästan helt vilade på jordbruket.

Ständigt återkommande missväxter tvingade de av provinsens innebyggare som hade möjligheter därtill att förlita sig på extrainkomster. Skatten till kronan måste också betalas.

Under 1600-talet ökade efterfrågan av tjära och områdets socknar engagerades för denna produktion. Kustsocknarna inlemmades först men allt eftersom råvaror decimerades började man i längre bort liggande områden också att tillverka tjära.

Männen och i vissa områden även kvinnorna arbetade inom tjärproduktionen. Inkomsterna användes bland annat för inköp av brödsäd och salt. Det stora antalet krogar på landsbygden vittnar dock om att en hel del av pengarna omsattes i konsumtion av brännvin.

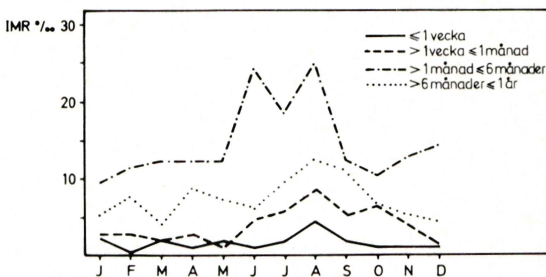
Under 1700- och 1800-talet engagerades befolkningen i brytning av ny åkerjord. Även detta krävde stora arbetskraftsinsatser. Kriget som hemsökte Finland under 1600- och 1700-talet, decimerade antalet arbetsföra män och kvinnor. Underskottet av män var ofta påtagligt. För Finland som helhet gällde detta speciellt vid mitten av 1700-talet och början av 1800-talet. De stora boskapspesterna under 1700-talet bidrog till att dragdjurens antal kraftigt minskade, vilket ytterligare orsakade stora bekymmer för jordbruket. Ofta bars skörden från fälten till ladorna.

Resultaten av den speciella ekonomiska situation och folkbristen i området blev att kvinnorna i första hand måste användas som arbetskraft och då även i typiska mansarbeten. Många av dessa arbeten låg långt borta från hemmet. Detta gällde vid tjärbränning, slätter och nyodling. Samtidigt vet vi att födan var knapp även under normala år i området. I stora delar av provinsen bakade man alltid med mjöl som var uppblandat med bark och halm.

Man kan därför anta att kvinnor i fertil ålder arbetade med alltför tunga arbeten, på stora avstånd från hemmet och att de fick sig till livs en undermålig kost. Dessa faktorer påverkade kvinnornas reproduktionsförmåga negativt. Barn föddes sannolikt lågviktiga och uppföddes artificiellt speciellt under delar av året när arbetet var som mest intensivt. De unga sonhustrurna sparades inte enligt C Tennberg som bla undersökte förekomst av tuberkulos i Pedersöre socken i Österbotten. Han omtalade bla den stora påfrestningen under graviditet och laktation. "Den verkliga arbetstrålen i hemmet blir ofta den unga gifta kvinnan, sonhustrun. På hennes lott

faller icke blott vården af barnen och hemmet, utan äfven ladugårdens skötsel och en stor del af arbetet ute på åker och äng. Så länge svärföräldrarna lefva äro hennes självbestämmanderätt och handlingsfrihet i hög grad inskränkta. För välbehöflig hvilat gifves ingen tid och hon skonats hvarken under grossess eller amningstid." Spädbarnsmortaliteten var extremt hög. Barn som föddes under sommarmånaderna hade i vissa församlingar endast 50% chans att överleva sin ettårsdag. (Figur 1).

Figur 1. Säsongsvariationer i spädbarnsmortalitet (IMR $\%_{100}$) i olika åldersgrupper, Petslax församling 1827–1859, Österbotten.

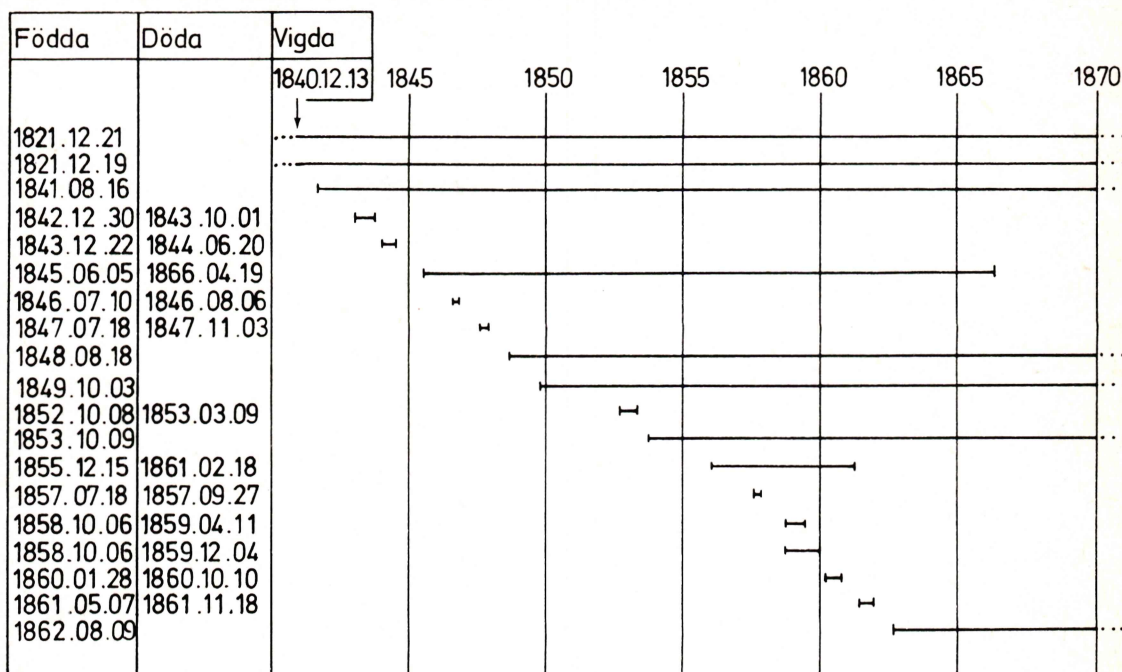

Mödradödligheten var hög. I vissa församlingar dog 10 kvinnor per tusen levande födda barn. På grund av den höga spädbarnsdödligheten och eftersom många barn inte amrades, fick många kvinnor mycket korta genomsnittliga födelseintervall. (Figur 2). Den högsta spädbarnsmortaliteten var relaterad till de kortaste intervallen men en dödlighet av 200–300 promille kunde även relateras till långa födelseintervall överstigande 30 månader i genomsnitt. Det senare kunde eventuellt vara en effekt av fruktsamhetsstörningar i form av missfall och kortare perioder av ofruktsamhet som med sannolikhet kan hänföras till kvinnornas arbetssituation och låga födointag.

Menstruationsrubbingar var vanliga bland kvinnor under 1800-talet enligt rapporter som inlämnades till Finska Läkarsällskapet av provinsialläkarna. Carl von Haartman konstaterade "att de flesta kvinnor saknar den fyllighet i detta organ (brösten) som tillkommer deras kön och att denna tomhet som inte fylls, varken under grossessen eller puerperaltiden, utan tyckes det, som dessa organ genom från generation till generation i långa tider, fortsatt undertryckande av deras verk-

Den verkliga arbetstrålen i hemmet blir ofta den unga gifta kvinnan, sonhustrun

Figur 2. Livscykel för en familj i Petslax församling.

samhet, därigenom att amning aldrig försökes, utan mjölken alltid tillbakadrives, helt och hållet förlorat all betydelse, eller upphört att utveckla sig." Citatet understryker ytterligare kvinnornas hårda villkor i området. Med kunskap om kvinnornas viktiga roll i speciellt fattiga familjer så har kvinnosituationen i provinsen säkerligen haft större effekter än endast på spädbarnsmortaliteten. Enligt provinsialläkarrapporter från 1850-talet var hygienin inomhus mycket undermålig med få undantag. Barnen var oftast så angripna av skabb att det inte kunde vaccineras mot smittkoppor.

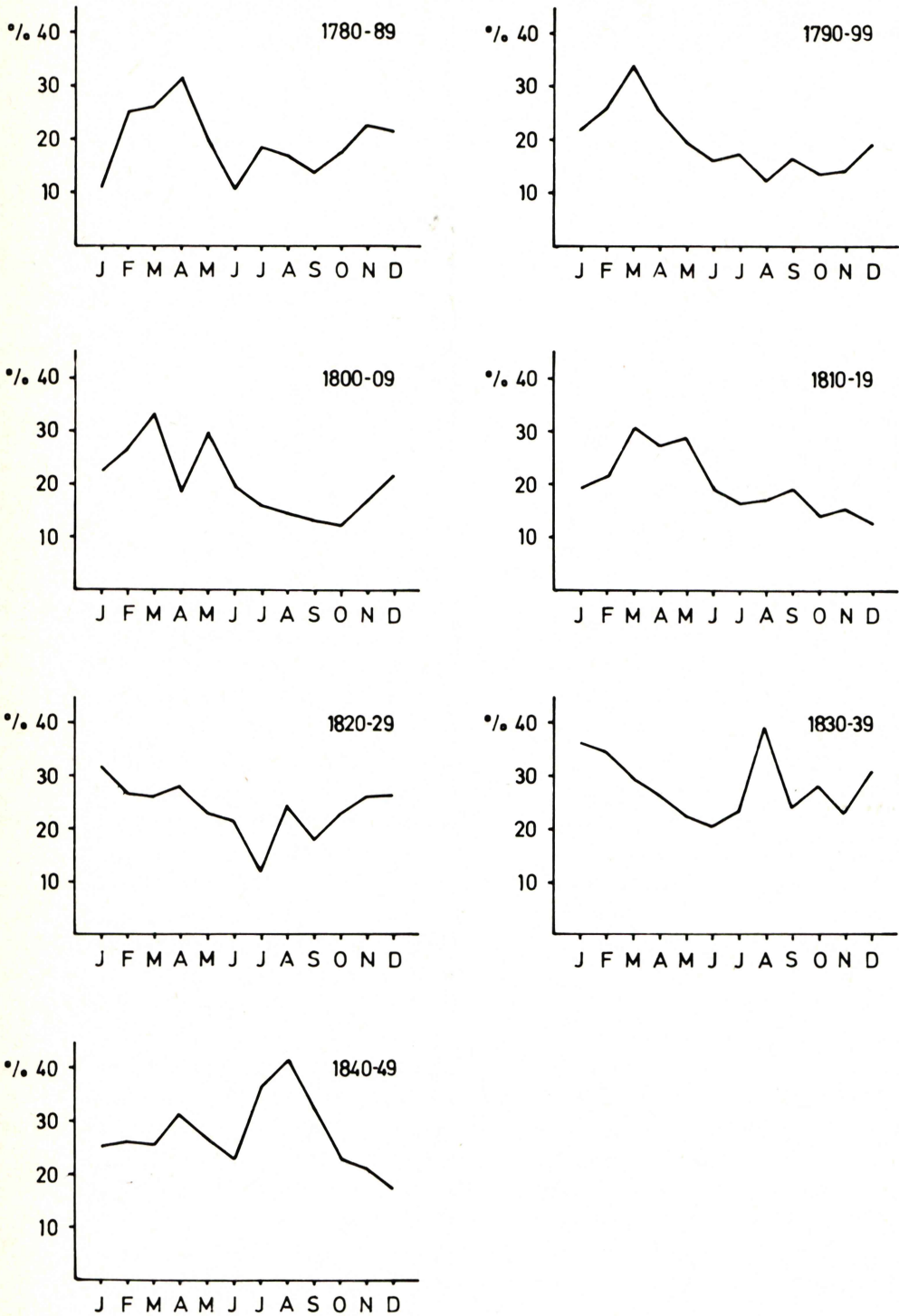
Man kan utgå ifrån att om inte tid fanns för amning av barnen så räckte inte heller tiden till för städning och tillagning av föda. Uppfostran av barnen och omsorgen om dem kunde inte heller väntas fungera tillfredsställande. Små barn lämnades ofta ensamma under hela dagen i vaggan eller krypande på golvet. Arbetet utomhus måste prioriteras för familjens överlevnad. Man måste förvänta sig stora sociala svårigheter som följd av att kvinnorna överbelastades med arbete.

Förändrade villkor efter kriget mellan Sverige och Ryssland

Kriget mellan Sverige och Ryssland 1808–1809 fick som följd att den del av Sverige som i dag utgörs av Finland tillföll Ryssland. I den nya politiska situationen skedde på Karelska näset under tiden efter år 1809 en försämringsring för allmogen. Storgodsägarna försökte och lyckades genomföra en förändring av allmogens status inom området. Efter att Finland blivit del av ryska väldet genomdrevs en lag som bestämde att de förut fria skattebönderna inom Finlands sydöstra område blev landbönder. Praktiskt betydde detta att bönderna kom att lyda under herrgårdarna och godsens herrar med dryga dagsverkskyldigheter gentemot sina överordnade. De mest arbetsföra tillbringade dagarna på godsen medan den egna grödan bärgades av kvinnor, barn och gamlingar. Rapporter om jordbrukets låga standard i området skickades till myndigheterna i den finska huvudstaden.

Böndernas egna skördar var även utsatta för beskattning. Fogdarna gick från gård till gård för att undersöka skatteunderlaget och ofta kom det till uppträden och bråk mellan bönder och fogdar. Sa-

Figur 3. Säsongsvariationer i spädbarnsdödlighet (IMR ‰) enskilda decennier under perioden 1780–1849 i Rantus församling, Karelska näset.

botage mot godsägarnas egendom förekom. Situationen försämrades gradvis och år 1826 fastställdes den lag som gjorde bönderna till landbönder i området. I stort sett var deras situation jämförbar med de livegna ryska böndernas.

De negativa effekterna för kvinnorna i området verkar ha varit mycket omfattande. Genom att jämföra fruktsamheten i en statistiskt utvald grupp från 1700-talets sista decennier och en från 1800-talets förra hälft finner man att den åldersspecifika fruktsamheten var lägre i den senare gruppen. Detta orsakades framför allt av att ett större antal familjer aldrig fick några barn. Under den ryska tiden ökade spädbarnsmortaliteten framför allt under sommarmånaderna. (Figur 3). Allmänna dödlighetstalet steg och barnmortaliteten var hög. De små barnen dog ofta av extrem avmagring eller sjukdomar som gav upphov till ödem. Endast hälften av barnen levde till femårsåldern.

Mortaliteten bland kvinnor var mycket stor under 1800-talet. I en giftermålskohort från Rautus församling under förra hälften av 1800-talet dog 24 kvinnor av 1 000 i samband med förlossningen. Motsvarande tal för Finland som helhet var ca 10 per 1 000. Av de undersökta familjerna upplöstes sex av tio innan kvinnan fyllt 45 år på grund av att någon av makarna dog.

Samtliga demografiska variablerna tyder på utomordentligt stora sociala och ekonomiska svårigheter och som drabbade samtliga innevånare i området mycket hårt. Ingen befolkningstillväxt skedde så som tex i Österbotten där denna var mycket kraftig under vissa perioder.

Arbetet går före barnomsorg

Två geografiskt skilda områden i Finland under 1800-talets förra hälft har skildrats. Båda områdena kännetecknades av extremt hög spädbarnsmortalitet som med stor sannolikhet kunde hänföras till stora påfrestningar för kvinnorna.

Kvinnosituationen i de geografiskt skilda områdena var mycket extrem men bottnade i olika ekonomiska och kulturella förhållanden. I kustområden i Österbotten hade kvinnorna alltid varit tvungna att prioritera arbetet för familjens överlevnad framför barnomsorgen. Den unga gifta kvinnan hade alltid

främst setts som en god och fullvärdig arbetskraft i ett område som kännetecknades av allt för liten tillgång på manliga arbetare i förhållande till arbetsmängden. Männen tvingades till mångsyssleri utanför jordbruket och detta gav kvinnorna i fertil ålder en arbetsbörd så stor att den inte längre var förenlig med barnafödande och barnomsorg. Så länge storfamiljshushållen existerade pressades de unga hustrurna inte minst av svärmödrar till onormalt hårt arbete.

Förutsättningen för att mödrar i området skulle få en förbättring av sin situation var beroende av om männen ändrade sina attityder till jordbruket. Förmodligen var även en förändring av familjestrukturen nödvändig eftersom storfamiljernas existens konserverade gamla ideer om den unga gifta kvinnans uppgifter i familjen.

Karelskorna goda mödrar

Från Karelen finns mycket få uppgifter som tyder på att barn inte sköttes omsorgsfullt. Karelskorna ansågs vara goda mödrar och på Karelska näset fungerade bondhustrurna även som ammor till barn från hittebarnshusen i S:t Petersburg under 1840-talet och framåt.

Storfamiljen existerade fortfarande under 1800-talets förra hälft på Karelska näset och giftermålsåldern för kvinnor i den undersökta församlingen Rautus var låg. Kvinnorna hamnade vid giftermålet i sin mans familj vilket kunde betyda stora anpassningssvårigheter och tung arbetsbörd. Det tycks dock inte som arbetet prioriterades framför barnomsorg. Detta har med stor sannolikhet sitt ursprung i att männen var självklara som arbetare inom åkerbruket. Forkörning skedde under de delar av året då jordbruket krävde minst. Kvinnan stod inte ensam med skörden. 1800-talet innebar därför en helt ny situation för kvinnorna på Karelska Näset. Männen och den bästa arbetskraften fanns inte längre tillgänglig. Det är även troligt att den hårda beskattningen av grödan ledde till medveten prioritering av arbeten som gav kontant betalning vilket i sin tur kan ha ytterligare försämrat matförsörjningen i området. Det är troligt att kvinnorna i byarna under 1800-talet upplevde en ny situation, en situation som starkt påminde om den situation Österbot-

